

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертаційну роботу Багро Сергія Олександровича “Поняття Вітчизни в козацькій політичній риторичі (друга половина XVII – початок XVIII ст.)”, подану на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Постановка представленої дисертантом проблеми виглядає надзвичайно актуальною. Тут, на мою думку, можуть мати місце дві оціночні позиції. Перша полягає в тому, що проблема до цього часу комплексно не розглядалася, а, як пише в анотації С. Багро, поняття “Вітчизна” “нерідко виконувало роль спільного ціннісного орієнтира для всієї козацької спільноти України або Малоросії” (С. 2). Друга полягає в потребі осмислення питання про сутність та сприйняття поняття “Вітчизна” в сучасному суспільстві, коли відбуваються складні, неоднозначні трансформації українців як нації та України як політичного організму. А вивчення історичних прикладів стимулює і створює ґрунт до аналізу сучасності.

На самому початку автор декларує, а далі доводить, що поняття “Вітчизна” займало важливе місце в мотиваційних пріоритетах козацтва. С. Багро безперечно правий, коли в ліхтарику “Актуальність” наголошує на тому, що це поняття було однією з базових світоглядних категорій, які об’єднували козацьку спільноту і визначили значною мірою її політичну культуру (С. 10–11). Але чи варто говорити про створення Війська Запорозького як держави лише козацькою спільнотою? (С. 10). Більш об’єктивною є точка зору, що участь у протистоянні з Річчю Посполитою брали різні верстви українського населення, що держава була створена їхніми спільними зусиллями. Чи можна, врешті, стверджувати, що певну, схожу чи відмінну еволюцію не переживало поняття “Вітчизна” в некозацькому середовищі, приміром, міщан? До речі, при виникненні цього питання постає ціла

наукова проблема про можливість виокремлення з джерел матеріалу про сприйняття поняття “Вітчизна” в інших суспільних верствах і групах.

Хронологічні рамки роботи мають належне обґрунтування – 1648 і 1709 рр. є визнаними рубежами української історії, часом утворення і найвищого розвитку Української держави другої половини XVII – XVIII ст. Вибір саме такого часового відрізка дає змогу продуктивно розкрити тему. Робота дійсно є першою спробою комплексного вивчення використання терміну “Вітчизна”.

Історіографія подана за оригінальним і обґрунтованим принципом, коли спочатку розглядається “Подолання історіографічного стереотипу”, а далі “Історія понять”, “Інтелектуальна історія” та “Конструювання уявної спільноти”. На мою думку, у перспективі варто приділити більше уваги сучасним українським історикам. Так, у монографії О. Струкевича є розділи, що прямо пов’язані з проблематикою дисертації: розділ 3 “Орієнтації старшин на політичну систему Гетьманщини в цілому та головні принципи її функціонування”, розділ 4 “Політико-культурні орієнтації на інституції політичної системи Гетьманщини”, розділ 5 “Комплекс орієнтацій еліти на суспільно-політичний устрій Гетьманщини та власні місце й роль у ньому” (Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – Київ, 2002). Можливо також приділити увагу близьким по проблематиці працям з історії української політичної культури (Л. Нагорна, П. Сас) ціннісних орієнтацій українського суспільства (В. Матях).

Висновок автора про появи уваги до дослідження “козацької батьківщини” в історіографії в Україні в часи незалежності є симптоматичним (С. 14). Адже це стосується і сотень інших напрямків дослідження української історії.

Цілком виправданим є розгляд “Документації Війська Запорозького” як джерельної основи роботи. Автор представляє потенційні можливості універсалів, листів, договорів з монархами. Як на базові інституції для свого дослідження він

вказує на Центральний державний історичний архів України в м. Києві, Російський державний архів давніх актів (фонди 229 “Малоросійський приказ”, 124 “Малоросійські справи”, 210 “Розрядний приказ”), Головний архів давніх актів у Варшаві, Бібліотеку Чарторийський у Кракові. Ці осередки дійсно містять найбільші зібрання матеріалів, пов’язані з Україною другої половини XVII – початку XVIII ст. Правда, у списку використаних джерел не вказано справ ні з 124, ні з 229 фондів. Матеріали ЦДІАУК представлені лише однією невеликою справою – текстом Гадяцької угоди. Більш широко представлений фонд 210 РДАДА та архівні зібрання Польщі.

У зв’язку з цим зауважу, що в даному випадку вимушений сприймати вказівку на українське та російське архівосховища як констатацію факту, що саме вони прислужилися для вже здійснених масштабних публікацій різноманітних писемних джерел і що вони є потенційною базою для наступних знахідок. Власне, звернення до архівних джерел при дослідженні поняття “Вітчизна” одразу здалося мало результативним, бо потребувало би надмірних зусиль, враховуючи масив опублікованих джерел. При цьому висловлю міркування, що у зв’язку з тим, що джерельна база є надзвичайно великою, дана робота створює основу для подальших напрацювань. Зрозуміло, що це можуть бути напрацювання й інших вчених відповідно до опрацювання ними нових комплексів джерел.

Погоджуюся з твердженням автора, що переписані/копійовані матеріали можуть мати суттєві відмінності від оригіналів, тому їх використання має бути обережним. До цього додаю, що документація РДАДА, з якою доводилося багато працювати, зокрема зі згаданими 124 і 229 фондами, містить дуже великі комплекси матеріалів з України, що переважно перекладені тогочасною російською мовою і що, вочевидь, незрівнянно дужче впливало на зміст документів, ніж певні відхилення при копіюванні.

Належним є висвітлення значення історичних наративів. Вартісним є звернення автора до такого джерела як словники раннього нового часу.

Автор зрозуміло описав методологію дослідження. Логічно пояснено взаємозв'язок методологічних підходів німецької та англо-американської шкіл при вивченні історії понять. При розгляді методології привернув увагу висновок зроблений на підставі розробок філософа Жака Дерріда. Так, С. Багро зазначає: "Для того, щоб пояснити особливості поняття вітчизни у козацькій спільноті, потрібно разом з ним вивчати його перетин з іншими словами, які мають власну мережу зв'язків" (С. 32).

При розгляді лексичного вираження поняття "Вітчизна" автор аргументовано довів перевагу використання терміну "отчизна" в українській козацькій спільноті, паралельність використання термінів "отчизна" і "отчина" в російських переписних текстах, які могли означати як спадкову маєтність, так і Батьківщину в широкому сенсі, а також показав, що наприкінці XVIII ст. розрізнення цих слів набуло принципового значення. Не викликає заперечення міркування про те, що при виході з-під порядкування Речі Посполитій у світогляді козацтва Вітчизна асоціювалася зі статусом їхньої спільноти, а не з особою монарха. Слушним є спостереження, що в контактах з іншими державами "козацькі практики мусили підлаштовуватися під вимоги політичної культури протектора" при тому, що саме гетьман уявлявся як головний оборонець Батьківщини чи її "батько". При цьому часто "батьком" називали й монарха, але його не пов'язували з Вітчизною (С. 47–50).

Доречним є трактування С. Багро згадок про Б. Хмельницького в річпосполитському середовищі: коли про гетьмана писали, що він хоче узурпувати владу, то це робилося для його дискредитації, а тому правдивість такої інформації може бути сумнівною (С. 58).

Важливим в контексті політичної історії є міркування про прагнення українських керівників до возз'єднання України в часи її поділу між різними державами: "... поділ України на "вашу" та "нашу"/ "свою" та "чужу" повсюдно поєднувався з уявленнями про її єдність" (С. 67)¹. Дніпро ж уявлявся як найважливіший природний об'єкт при визначенні української (у С. Багро – "козацької батьківщини" (С. 78)). Підсилюючим елементом до визначення Вітчизни як об'єкту є "родинна метафора", розглянута в окремому параграфі.

Зрозуміло, що в ході протистояння з Польщею швидко змінювалися політичні позиції української сторони (а не лише козацької спільноти). Відбувався й відхід від ототожнення Речі Посполитої з Батьківщиною. У зв'язку з цим привернуло увагу твердження автора, що Б. Хмельницький називав Батьківщиною спільний з шляхтою простір і що цю практику змінили вже його наступники (С. 10). Але чи не було еволюції поглядів у самого гетьмана, що відобразилося би на вживанні досліджуваного терміну? Автор дисертації сам вказує на факти, які свідчать про контроль Б. Хмельницького над частиною українських теренів і ставлення до них козацтва як до своїх, що Україна стала політичним суб'єктом, що релігійне питання стояло вище за річпосполитську спільність (С. 86–88). Можливо, на певному етапі Б. Хмельницький називав Річ Посполиту Вітчизною лише для надання переконливості своїй дипломатичній риторичі.

У розділах "Поширення уявлень про самодостатність козацької Вітчизни" та "Популяризація поняття Батьківщини" роз'яснено еволюцію поглядів українців на створену ними державу, а також зміни в ставленні до поняття "Вітчизна" в залежності від розвитку політичної ситуації протягом обумовленого хронологічного відрізка. В той же час проаналізовано дипломатичні прийоми з цим та спорідненими поняттями у взаєминах з політичною верхівкою Російської держави, Речі Посполитої та Османської імперії.

¹ І в цьому випадку дисертант виводить дану світоглядну позицію з традицій Речі Посполитої.

Як цілком вірне розцінюю положення про те, що саме завдяки перемогам на полі бою Б. Хмельницький розширив “представницьку позицію козацької спільноти”. Вже йшлося про руський народ та про Україну-Русь (С. 123). З погляду на внутрішнє протистояння, поділ Війська Запорозького вдалим виглядає формулювання про використання багатьма українськими очільниками ідеї Вітчизни: “Кожен декларував, що веде боротьбу за цілість козацької вітчизни, проте війна одне з одним, по суті, унеможлиблювала єдність. Усвідомлення цього спонукало багатьох козаків раз у раз змінювати свою лояльність до гетьманів, головним чином, з огляду на ситуативний розподіл сил” (С. 190).

Автор вміло розрізняє способи переконання Варшави та Москви, які застосовувалися з метою отримання їхньої допомоги. При зверненні до царів йшла мова про правонаступництво щодо спадку київських князів. При контактах з очільниками Речі Посполитої українські терени визначалися частиною більшої спільності.

При підготовці цього відгуку здійснено перегляд епістоляріїв І. Мазепи, опублікованих мною, де в двох листах також знайдено термін “отчина”. В обох випадках це російськомовні переклади з листів “білоруського письма”. Тож можна з певністю говорити про контекст вживання терміну “отчина”, хоча не про те, що це саме так він звучав в україномовних варіантах. Один раз він був зазначений в листі до царів Івана та Петра Олексійовичів від 15 червня 1693 р. Тоді Мазепа писав про “істинну вашу монаршу отчину, богоспасаємий град Київ”. Другий раз – в листі до Петра I від 14 листопада 1697 р., де знаходимо вираз “Мала Росія прабатьківська ваша царської пресвітлої величності, отчина”. В першому випадку йшлося про прохання гетьмана задовольнити клопотання ігумена Київських Микільського і Братського монастирів, ректора Києво-Могилянського колегіуму Іоасафа Кроковського щодо надання потрібних монастирям царських грамот, зокрема стосовно утримання колегіуму й організації

у ньому навчального процесу. В другому випадку говорилося про прихід у міста гетьманського регіменту на зимівлю запорожців, які перебували в облозі у Таванському місті, їхнє клопотання щодо поїздки до Москви по царське жалування. І в тому, і в тому посланні український гетьман обстоював позитивні рішення монаршої влади на користь Війська Запорозького. Є очевидним, що обох випадках застосовано певний спосіб впливу, який мав допомогти задовольнити прохання, а разом з тим позиція гетьмана свідчить про напрямок до устійнення позиції щодо визнання за московськими царями прав на спадщину київських князів.

Зауважу, що в українській історичній літературі існує тенденція пояснення козацького (як на мене, точніше – українського) демократизму впливом політичної системи Речі Посполитої. Не викликає сумніву факт такого впливу протягом тривалого періоду. Але при цьому видається можливим припустити існування демократичних традицій самого українського суспільства, які зберігалися навіть при перебуванні його під владою різних монархів – різних політичних систем.

Використання поняття “Вітчизна” в контексті політичної проблематики, що залишило свої сліди в офіційних документах, зрозуміло, дає можливість робити висновки як про сприйняття поняття в суспільстві, так і про використання його як політичного інструменту. Та до цього було би надзвичайно важливо додати свідчення з джерел непублічного характеру. Припускаю, що це могло би відкрити шляхи до більш глибокого розуміння того, який географічний простір, які традиції асоціювалися зі “своїми”, з тими, що належать Батьківщині. Зрозуміло, що джерела такого характеру є доволі рідкісними. І це завдання також орієнтоване на майбутнє.

Представлена на розгляд дисертація є самостійним дослідженням, яка вперше поставила і вирішила важливу наукову проблему. Її результати

сприятимуть кращому розумінню минулого України, стануть у нагоді при створенні наступних наукових розвідок з історії “козацьких” часів, написанні підручників та посібників. Робота належно апробована на українських та міжнародних наукових форумах, її результати опубліковані в наукових, в тому числі у фахових виданнях. Значна частина критичних зауважень до суджень та висновків дисертації мають дискусійний характер і пов’язані з ширшою дискусією, яка тривалий час існує в українській історіографії.

Вважаю, що дисертаційне дослідження Багро Сергія Олександровича “Поняття Вітчизни в козацькій політичній риторичі (друга половина XVII – початок XVIII ст.), подане на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р., №567, зі змінами, внесеними постановою Кабінету Міністрів №656 від 19 серпня 2015 р., які висуваються до кандидатських дисертацій, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальність 07.00.01 – Історія України.

Офіційний опонент,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії України середніх віків
та раннього нового часу
Інституту історії України НАН України

В. В. Станіславський

Станіславського В.В.
УЧЕБНИЙ СЕКРЕТАР